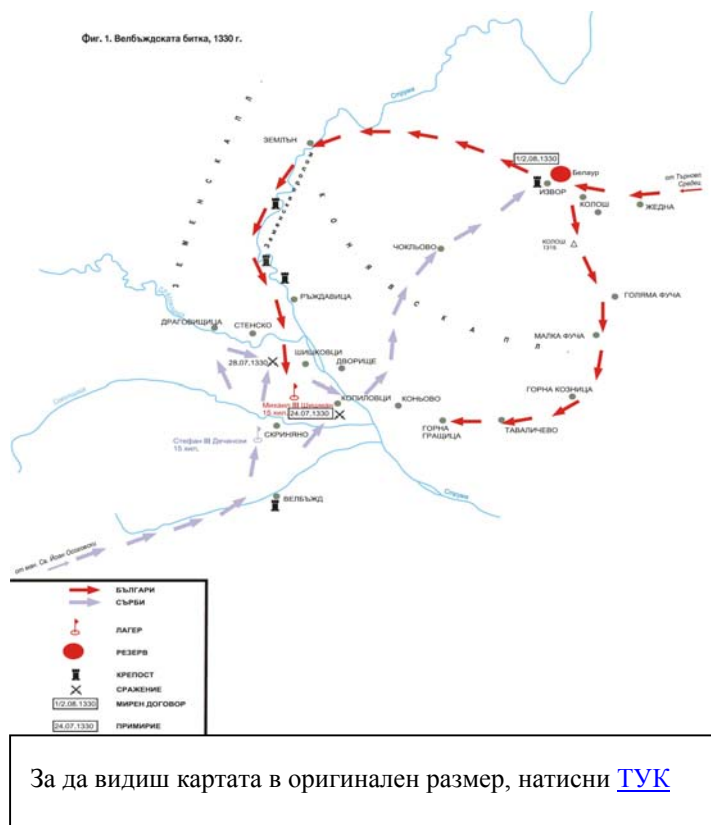

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ВЕЛБЪЖДСКАТА БИТКА

Тома Томов

Успешното развитие на сръбското настъпление в Македония през 80^{те} г. на XIII в. определило основната посока на сръбската

политика спрямо тази част на Балканите – на юг и югоизток. Макар и преустановено за известен период от време, със сръбско-ромейския договор от 1299 г., избухналата гражданска война във Византия създава благоприятни условия за неговото продължаване. Към края на войната, сръбският крал Стефан Дечански успял да сложи

ръка над някои градове и крепости, подвластни на привържениците на стария император, като Просек и Прилеп, дори да обсади Охрид (1329 г.)¹. Всичко това накарало търновския цар да преосмисли пасивната до този момент българска политика по отношение на западните и югозападните балкански земи. Почти столетие българските владетели не проявявали интерес и „загърбвали“ тези

¹ Историја српског народа. Т. I. От најстаријих времена до Маричке битке (1371). Београд, 1981, с. 506 (С. Ѓирковић); J. A. Fine. The Late Medieval Balkans. A critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest. Ann Arbor, The University of Michigan Press, 1987, II, p. 271; Ив. Божилов и В. Гюзелев.

региони. Но добиващото все по-заstraшителни размери сръбско настъпление накарало Михаил III Шишман да се откаже от безплодните с ромеите сблъсъци в Тракия и отново да насочи своето внимание към балканския югозапад². Така в края на 1328 или началото на 1329 г. бил подновен в частта си за Сърбия сключения на 13 май 1327 г. договор между Михаил Шишман и Андроник III, който също имал основание за безпокойство от сръбското настъпление в Западна Македония³. Според Ив. Божилов намеренията на българския цар били да се възпре сръбското настъпление в Македония, да се отхвърли сръбското господство над северозападните български земи и да се ликвидира сръбската държава, в чиято подялба ще участва и Византия⁴. През 1330 г. двете страни били готови за война и решителната битка се разиграла в полето край Велбъжд на 28 юли същата година⁵.

История на средновековна България VII – XIV век. Т. I. С., 1999, с. 570 (Ив. Божилов) и цитираната литература.

² Подробно по този въпрос и преглед на по-старата литература вж. *Ив. Божилов*. Фамилията Асеневци (1186-1460). С., 1994², I, № 23, с. 125; История, I, цит. м. (Ив. Божилов).

³ *Nicephori Gregoras. Historiae byzantinae* ed. Schopen, I, Bonnae, 1829, I, 391, 394; *P. Schreiner. Die byzantinischen Kleinchroniken (Chronica byzantina breviora)*. Vol. I-III. Wien, 1975, I, № 8, 18, S. 78. Подробно за този договор вж. Византийски извори за историју народа Југославије. Т. VI. Београд, 1986, с. 199, бел. 86 (С. Ћирковић и Ф. Баришичић) (нататък ВИИНЈ); *Ал. Бурмов*. История на България по времето на Шишмановци. – ГСУ ИФФ, XLIII, 1946-1947, 1, (С., 1947), с. 44; *Божил*ов. Асеневци, I, № 23, цит. м. Срв. също *L. Mavromatis. La fondation de l'Empire serbe. Le kralj Milutin*. Thessalonika, 1978, p. 80; История на България, III. Второ българско царство. С., 1982, с. 331 (В. Гюзелев); *V. Kravari. Villes et villages de Macédoine occidentale*. Paris, 1989, p. 51; *Хр. Димитров*. История на Македония през средновековието. С., 2001, с. 132.

⁴ *Бурмов*. Шишмановци, с. 45 и бел. 281; *Божил*ов. Асеневци, I, № 23, цит. м.; История, I, цит. м. (Ив. Божилов).

⁵ По важната литература за Велбъждската битка: *Иванов*. Северна Македония, 48-57; *Бурмов*. Шишмановци, 46-56; Историја српског народа, I, с. 507, бел. 25 (С. Ћирковић). За подготовката на страните вж. *Mavromatis. La*

Според плана на съюзниците, ромеите трябвало да нападнат сърбите от юг, а българите от изток⁶. Изпълнявайки своите задължения по договора с българския цар, през първата половина на месец юли 1330 г., Андроник III Палеолог навлязъл с войската си в Западна Македония⁷, но след като превзел в областта на Прилеп пет малки крепости⁸ се установил в Сидерокастрон, очаквайки изхода от сблъсъка между българи и сърби⁹.

На 19 юли 1330 г.¹⁰ българските войски, предвождани от царя, потеглили от Търново към Искърския пролом и през Средец

fondation, p. 81; Божилов. Асеновци, I, № 26, с. 125; *Димитров. Македония*, с. 133.

⁶ *Ioannis Cantacuzeni ex-imperatoris historiarum libri IV*. Ed. L. Schopen, I-III. Bonnae, 1828, I, 428. 23 – 429. *Nic. Gregoras*. I, p. 454. 2; 11-18. Срв. История на България, III, с. 331 (В. Гюзелев).

⁷ *Cantacuzenos*, I, 428. 9-23; *Nic. Gregoras*. I, p. 455. 18-21. Вж. също и *Бурмов. Шишмановци*, с. 46.

⁸ Това са Вучим, Деврица, Добрун, Каваларион и Сидерокастрон. За тях вж. *Kravari. Villes et villages*, 30, 244, 251, 254-255, 276 и карта № 4. Срв. също *П. Мутафчиев. Сръбското разширение в Македония през средните векове*. – МПр, I, 1924, № 4, с. 14; *Г. Баласчев. Словенски надписи от югозападна България*. – Минало, год. II, 1911, 35-36; *М. Динић. За хронологију Душанових освајњаа византиских градова*. – ЗРВИ, IV, 1956, с. 7; *Т. Томоски. Белешки по повод воениот поход на Андроник III во Македонија во 1330 година*. – ГЗФФУС, XVI, 1964, 41-44; *Р. Илјовски. Воспоставуване на српска превласт во Македонија во третата деценија на XIV век*. – Гласник, XXI, 1977, № 2-3, с. 115; *Историја српског народа*, I, цит. м. (С. Ѓирковић); *История на България*, III, с. 332 (В. Гюзелев); *История*, I, 571 (Ив. Божилов); *Димитров. Македония*, цит. м.

⁹ *Nic. Gregoras*. I, p. 454. 21-24. Срв. също *История*, I, цит. м. (Ив. Божилов).

¹⁰ За датата вж. *Nic. Gregoras*. I, 454. 24 - 455. 6; *Архиепископ Данило. Животи краљева и архиепископа српских*, написао архиепископ Данило. Изд. Ѓ. Даничић. Загреб, 1866 (London, Variorum Reprint, 1972 с въвед. от Ѓ. Трифуновић), с. 179; *Бурмов. Шишмановци*, с. 46; *Schreiner. Kleinchroniken*, I, № 8, 23b, S. 79; *Законик Стефана Душана, цара српског, 1349 и 1354*. На ново издао и објаснио Ст. Новаковић. Београд, 1898, с. 3; *История*, I, цит. м. (Ив. Божилов).

навлезли в долината на Горна Струма¹¹. След като превзели крепостта Земен¹², те се установили на лагер при днешното село

¹¹ *Cantacuzenos*, I, p. 428. 19-20: „Μιχαὴλ δὲ καὶ αὐτὸς διὰ Παιονίας πανστρατιᾶ ἐπιστρατεύσας Τριβαλοῖς”. Споменаването на архаичното име Пеония от Кантакузин и нейната погрешна идентификация със Северозападна България са били причина за появата на неправдоподобни предположения относно посоката на движение на българския цар. Няма никакво основание да се твърди, че Михаил Шишман от столицата се насочил първо към Видин и след това към долината на р. Струма, както правят това Т. Флоринский (Южные славяне и Византия во второй четверти XIV века. Часть I-II. СПб, 1882, I, с. 53), К. Иречек (История на българите. Под ред. П. Петров. С., 1999, с. 306), Ю. Трифонов (Деспот Иван Александър и положението на България след велбуждската битка. – СпБАН, XLIII, 1930, 80-82), Ал. Бурмов (Шишмановци, с. 46); С. Чиркович и Б. Ферянчич (ВИИНЈ, VI, с. 336, бел. 129); В. Гюзелев (История на България, III, с. 332), Ив. Божилков (История, I, с. 579, бел. 42), Хр. Димитров (Македония, цит. м., определя пътя като “малко странен”). Подобно нещо не може да се приеме поради следните съображения. След като Михаил Шишман е смятал да се отправи по долината на р. Струма и оттам да нахлуе в Македония, за да действа заедно с Андроник III, един преход на войската от Търново до Видин е не само твърде дълъг и труден, но и с нищо неоправдан. Не изглежда логично и предположението, че това е сторено от българския цар, за да се съедини с власите, молдовците и с брат си Белаур. Струва ни се неприемливо и невероятно, че с „цялата си войска” царят ще прави поход в посока, противоположна на общия план за действие. По-скоро, под архаизираното понятие Пеония следва да се разбира не Северозападна България или преминаване през Видин, а тъкмо Северна Македония, територията, където някога са живели пеонците. За това вж. ГИБИ, X, С., 1980, с. 264, бел. 134 (Л. Йончев). Според Д. Ангелов и Б. Чолпанов. Българска военна история. От втората четвърт на X до втората половина на XV в. С., 1989, с. 138 цитирания се отнася не за Михаил Шишман, а за Белаур, който от Видин се насочил към долината на р. Струма. За Пеония вж. Г. Кацаров. Пеония. Принос към старата етнография и история на Македония. С., 1921; Й. Иванов. Северна Македония. Исторически издирвания. С., 1906, 77, 215. Вж. също Фиг. № 1 от Приложението Долината на р. Струма.

¹² *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 181-182: „..... царь вьлгарьскыи пришьдь съ силою своєю стоить вь дрьжавѣ ѿго [на Дечански] вь мѣстѣ рекомѣмь Зѣмльнь, на брѣгоу же рѣкы Стрѣума”. Срв. К. Иречек. Историја Срба. Прв. Ј. Радонић, дял I (до 1371), Београд, 1922, с. 267; Иречек. История, с. 306; Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, с. 135.

Шишковци¹³. Интересни и важни за нас сведения могат да се открият в местната топонимия. Според едно местно предание българският стан се намирал в местността Шишманица, намираща се между селата Шишковци, Копиловци и Скриняно¹⁴, а обозът – в района на с. Дворище, където имало брод през р. Струма¹⁵.

Друго предание пък пази спомен за лагеруване на Шишмановите войски на Конявска планина, като твърди, че между с. Голема Фуча и Горна Козница, едно открито било, един дол и извор носят името Шишман¹⁶. Твърде често, над подобни предания тегне присъдата, че те не отговарят на историческата

¹³ За него вж. *Р. Сефтерски и К. Кръстев. Шишковци.* – В: Енциклопедичен речник Кюстендил. Кюстендил 1988, с. 707.

¹⁴ *Ангелов и Чолпанов. Българска военна история,* с. 136; *К. Кръстев. Шишманица.* – В: Енциклопедичен речник Кюстендил, с. 707, наречена на името на загиналия в битката Михаил Шишман. Срв. също *А. Караиванов. Коняво. С., 1984,* с. 21.

¹⁵ За него вж. *Р. Сефтерски и К. Кръстев. Дворище.* – В: Енциклопедичен речник Кюстендил, с. 707; *Ангелов и Чолпанов. Българска военна история,* цит. м. Според *К. Иречек. Княжество България. Ч. II. Пътувания по България. Пловдив, 1899,* с. 507 и *В. Миков. Произход и значение на нашите градове, села, реки, планини и места. С., 1943,* с. 140 името на селото е свързано с рударската терминология и означава място или „дворище“, където била промивана руда. *Д. Димов. Конявска планина. С., 1986,* с. 30 разказва за друго предание, според което близкото с. Коняво получило името поради това, че по време на Велбъждската битка, в местността Марово (южно от селото) била разположена конницата на Михаил Шишман. За селото вж. *Р. Сефтерски и К. Кръстев. Коняво,* цит. м.; *А. Караиванов. Историкопросветното дело в Радомирско. Кюстендил, 1927,* с. 20 (поради съсредоточаването на българската конница и селото, и планината получили тези имена: Коняво, Конявска планина). Друго предание (*Ангелов и Чолпанов. Българска военна история,* с. 139; *А. Караиванов. Цит. съч.,* с. 21) разказва, че след раняването си Михаил Шишман се отправил за Велбъжд?, при което в с. Коняво издъхнал конят му, а в с. Багреници от плещите му паднала неговата багреница. За Багреници вж. *К. Поромански. Багреници.* – В: Енциклопедичен речник на Кюстендил, 36-37 (в полето, източно от Кюстендил). В местността Църквището край селото са открити останки от постройка с кладенец по средата.

действителност, че трябва да им се отрече всякаква историческа стойност. Но това е само на пръв поглед. Авторите на подобни мнения пропускат нещо твърде важно, а именно, че местната топонимия е твърде консервативна и не търпи промени. Ето защо, според нас, тези предания не са лишени от историческо съдържание, което ни дава възможност да допълним немногословните извори с които разполагаме. Нека започнем с името „Шишман“. Веднага трябва да подчертаем, че не бива да се смесва името на Йоан Шишман, последният български цар, което добило твърде голяма популярност из българските земи с това на Михаил III Шишман¹⁷. В региона на Горна Струма името Шишман се свързва само с едно събитие – Велбъждската битка и респективно Михаил Шишман. По-нататък, споменатите топоними в Конявска планина водят към един много важен извод относно придвижването на българската войска до бойното поле. След като пристигнала в Средец, най-логично е да предположим, че оттук българската войска поела за Северна Македония (Пеония) през Владая за Перник, откъдето пресичайки Мраката стигнала до Землън и през пролома излязла при с. Ръждавица, а оттам се придвижила до с. Шишковци.

Ако обаче вземем предвид местните топоними, ще стигнем до изненадващи резултати. От Средец българите се насочила към Елея (в района на селата Долна Диканя, Владимир, Гълъбник), след това завили на запад и през с. Кондофрей стигнали до с. Извор. Казано с други думи те се движели успоредно на установената между България и Византия граница. От крепостта, чията роля, според изворите, очевидно е твърде значима за региона, една част от войската, предвождана от самия Михаил Шишман се насочила

¹⁶ Димов. Конявска планина, с. 24, 27.

¹⁷ За „географията“ на преданията и топонимите, свързани с името на Йоан Шишман, подробно у М. Андреев. България през втората четвърт на XIV век. С., 1993, 308-312 най-вече в Западна България (Софийско, Самоковско, Ихтиманско, Ботевградско, Врачанско).

покрай северните поли на Конявска планина (отново по границата) към горната врата на Земенския пролом и след като навлязла в него, следвала вече споменатия път. Втората част от войската, според преданието обозът, за да избегне трудния преход през пролома поела по друг път, както сочат топонимите. От Извор тръгнала към с. Жедна, а оттам по стария път, който превалял Колошкия дял на Конявска планина през вр. Колош и по билото Шишман към Малка Фуча, откъдето през Горна Козница (Козница Кричановска), Таваличево, Горна и Долна Гращица, излезли при Коняво и Дворище, където се установили. Какви са изводите при това положение? На първо място, българската войска следвала две направления при своето настъпление. На второ, неминуемо идват въпросите: стигнал ли е обозът на време? Дали край крепостта Извор, не са били оставени части в резерв? Под чие командване са били тези части? Нека започнем с първия въпрос. Ако вярваме на преданието, то отговорът е положителен. Но според сведенията на наличните извори се налага впечатлението, че само малка част от него е пристигнала, което означава бързо привършване на запасите. В такъв случай е редно да се запитаме не е ли това онази енигматична причина, накарала българският цар да приеме, на 24 юли 1330 г., сръбското предложение за примирие и да изпрати част от войската си да дири продоволствие. Струва ни се, че на това питане също трябва да отговорим с „да“. В това отношение разказът на Йоан Кантакузин, за разлика от останалите извори, е най-точен и ясен. Ето какво ни казва той: „Тъй като не достигала храна в лагера на мизите, царят Михаил решил, че трябва да изпрати отбрана войска за храна в деня на примирието“¹⁸. Следователно,

¹⁸ *Cantacuzenos*, I, p. 429. 9-13: „ἐπιλελοιπότης δὲ ἤδη σίτου τῷ στρατοπέδῳ τῶν Μυσῶν, ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ ἔγνω δεῖν καθ' ἣν τὴν ἐκεχειρίαν ἦγον, στρατιὰν ἀπολεξάμενος, πέμψαι ἐπὶ σίτον καὶ διεσκέδαστο τὸ πλεῖον τῆς στρατιᾶς ἐπὶ τὰ παρακείμενα χωρία ἐφ' ἀρπαγὴν“. Срв. също *Бурмов. Шишмановци*, с. 50; *В. Миков и Ив. Орманджиев. България. Бележити исторически селища и местности. С., 1936, с. 27; Димитров. Македония*, с. 134 (като че ли застъпва подобно мнение). Според местното

дори и избрания, относително по-лек преход, в сравнение с пътя през Земенския пролом, се е оказал твърде продължителен за българите. Що се отнася до втория и третия въпрос, отговорите им са твърде трудни, тъй като опират до това къде се е намирал Михаиловия брат Белаур. След като съпоставя данните на Даниловият продължител и Душановия законник, Ал. Бурмов стига до извода, че Белаур не е взел участие в битката, тъй като бил оставен в резерв, някъде наблизо около Извор¹⁹. От своя страна, Ю. Трифонов²⁰ смята, че той дошъл от Видин и изтъква неговото закъснение като основна причина за неуспеха на българите, докато авторите на „Българска военна история“, твърдят, че той дошъл от Видин и разбил(sic) сърбите при Извор²¹. С известна предпазливост

предание (Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, цит. м.), българите се насочили към разположеното в долината на р. Драговищица с. Стенско, на север от техния лагер. За селото вж. Р. Сефтерски и К. Кръстев. Стенско. – В: Енциклопедичен речник Кюстендил, с. 617 (по левия бряг на р. Драговищица, в южното подножие на Земенска пл. и северно от Велбъжд). От друга страна, Даниловият продължител (Архиепископ Данило. Животи кралева, с. 182) казва, че българите: „и плъноуієть окръстьніє дръжавы тые“, т.е., че се отдали на плячкосване. Подобно нещо твърди и Nic. Gregoras. I, р. 455. 11-14. Срв. също Флоринский. Славяне и Византия, I, с. 53; Иречек. История, цит. м.; Иванов. Северна Македония, с. 51; Ю. Трифонов. Деспот Иван Александър и положението на България след велбуждската битка. – СпБАН, XLIII, 1930, с. 82; Бурмов. Шишмановци, с. 49; Историја српског народа, I, цит. м. (С. Ћирковић).

¹⁹ Архиепископ Данило. Животи кралева, с. 193: „поклисари отъ брата цароу томоу Михаилоу рекомлаго Бѣллоуръ“, а в увода на Душановия законник (Новаковић. Законик, с. 3) се казва: „и брата њего Бѣллоура и Александра цара Българомъ“ взели участие в битката. Бурмов. Шишмановци, с. 51; Божилов. Асеневци, I, № 27, с. 134 (следва същото мнение); П. Ангелов. Югозападните български земи в политиката на цар Иван Александър. – Векове, 1983, № 4, с. 35 (бил готов да участва, но поради неочаквания обрат на битката не успял да се намеси). В. Н. Златарски. Българо-сръбските политически отношения в миналото. БИБ, III, 1930, № 2, с. 92 въз основа на същите извори, смята, че Белаур се оттеглил в Мраката, заедно с разбитата войска.

²⁰ Трифонов. Деспот Иван Александър, 79-82, 87-88.

²¹ Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, 136-137.

можем да приемем, че Белаур наистина е командувал резервните части, които се забавили при прехода през Конявска планина²². След като научил за крайния изход от битката, той се върнал назад и изпратил при сръбския крал пратеници, за да преговарят за мир²³.

Стефан Дечански, който очаквал нападение от българска страна по на север, разположил войските си на „полето, наречено Добрич ... там, където [р.] Топлица се влива в [р.] Морава [Българска]“²⁴. Целта на сръбския крал била да защити по този начин пътя към вътрешността на сръбската държава²⁵. Но след като разбрал, че българите вече са в долината на р. Струма, той се придвижил по течението на р. Българска Морава, по долината на р. Пчиня до с. Старо Нагоричино, където според сръбските извори се помолил в Нагоричинския манастир „Св. Георги“. Оттук, вече по течението на Крива река и през манастира „Св. Йоаким Осоговски“, където отново спрял за молитва, Дечански достигнал до р. Каменица (Соволщица)²⁶, недалеч от Велбъжд, където на 24 юли

²² Вж. също Фиг. № 1 от Приложението.

²³ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 193: „*ѣи слышавъше таково падение господина своѣга*“.

²⁴ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 180: „... на поле глаголемое Добриче ... в мѣстѣ рекомъмъ Топлицѣ, прилежѣ во къ рѣцѣ Моравѣ“. Срв. също *Иречек*. История, с. 306; *Бурмов*. Шишмановци, с. 47; *П. Коледаров*. Политическа география на средновековната българска държава. Т. II. (1186-1396). С., 1989, с. 94; *Историја српског народа*, I, цит. м. (С. Ѓирковић); *История на България*, III, с. 332 (В. Гюзелев) За местоположението на Добричкото поле вж. *М. Милићевић*. Краљевина Србија. Београд, 1884, 307-308.

²⁵ ВИНЈ, VI, с. 208, бел. 108 (С. Ѓирковић и Б. Ферјанчић); *История*, I, с. 572 (Ив. Божилев); *Димитров*. Македония, с. 134.

²⁶ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, 181-182: „... и ста близъ ѣго Чдо Мѣхил Шишманч съ вои своими на рѣцѣ Каменьѣи“. За реката вж. *Иречек*. Пътувания, 547-548; *Иванов*. Северна Македония, с. 50; *Баласчев*. Словенски надписи, с. 37; *Й. Захариев*. Каменица. Географско-етнографско изучаване. – В: СбНУ, 1935, кн. XL, с.3; *Златарски*. Българо-сръбските отношения, с. 92; *Бурмов*. Шишмановци, с. 48;

1330 г., установил своя лагер²⁷. Въпреки че сведенията за числеността на войските са противоречиви, може би няма да сме далеч от истината, ако допуснем, че на брой силите били изравнени т.е. по 15 хил. души²⁸. Михаил III Шишман, който потеглил с „цялата си войска“²⁹, разполагал с 12 хил. българи и 3 хил. наемници – власи и татари³⁰. За сръбската войска Никифор Григора казва, че кралят имал „силна войска“³¹ и 1000 „келти“, отъждествявани от учените с испанци и каталани³². Според Йоан

В. Христов. Каменица, Каменчица. – В: Енциклопедичен речник Кюстендил, с. 281; Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, с. 135.

²⁷ Историја српског народа, I, с. 507 (С. Ћирковић).

²⁸ Бурмов. Шишмановци, 50-51 (с цитираните извори и по-стара литература); ВИНН, VI, с. 208, бел. 107 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић); История на България, III, цит. м. (В. Гюзелев); Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, цит. м.; J. S. Allen. Velbužd. – In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Vol. I-III, ed. A. Kazhdan, New York, Oxford 1991, III, p. 2156; Димитров. Македония, цит. м.

²⁹ *Cantacuzenos*, I, p. 429. 19.

³⁰ *Nic. Gregoras*. I, p. 455. 7-9. На своя страна българският цар привлякъл влашкия воевода Иванко Бесараб, молдовци и черни татари. За това вж. *Nic. Gregoras*. I, цит. м., който говори за „3000 скитски наемници“, определени от С. Чиркович и Б. Ферјанчич (ВИНН, VI, с. 208, бел. 107) като татари и осети. Срв. също *Новаковић*. Законик, с. 3; *Коледаров*. Политическа география, II, с. 94 и бел. 136; Историја српског народа, I, с. 506 (С. Ћирковић); История, I, 570, 578, бел. 20 (Ив. Божилов).

³¹ *Nic. Gregoras*. I, p. 455. 15.

³² *Nic. Gregoras*. I, p. 455. 19-20. Срв. също ВИНН, VI, с. 209 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић); *Новаковић*. Законик, с. 3 (80 хил. българи и 15 хил. сърби). Срв. също Бурмов. Шишмановци, с. 52; М. Динић. Шпански најамници у српској служби. – ЗРВИ, VI, 1960, 15-23 (испански наемници, служили по-рано на рагузанците); *Коледаров*. Политическа география, II, цит. м.; ВИНН, VI, с. 210, бел. 110 (С. Ћирковић и Б. Ферјанчић); *Божилов*. Асеновци, I, № 26, с. 127 и бел. 78; История, I, 570, 579, бел. 27 (Ив. Божилов).

Кантакузин обаче, сръбските наемници били 300 тежковъоръжени „аламани“³³.

За да спечели време докато пристигнат закъснелите му отряди, на 24 юли Стефан Дечански повел преговори с българския цар, завършили със сключването на едnodневно примирие³⁴. Ако отново се обърнем към местното предание, ще видим, че преди това имало сблъсък между двете войски, който станал при с. Копиловци и завършил с отблъскването на сърбите. Това показва, че с наличната войска кралят не можел да разчита на благоприятен краен изход от двубоя. Поради тази причина той решил да изчака останалата част от войската си и побързал да сключи примирие. Притиснат от липсата на продоволствие, Михаил Шишман приел сръбското предложение, за да може да дочака пристигането на своя обоз или, в краен случай необезпокояван, сам да си набави необходимите припаси. Тъй като обозът все още се бавел, въползувайки се от настъпилото затишие, както вече отбелязахме, българският цар изпратил отбрана войска из околните села, за да осигури нужните храни. За негова зла участ, междуременно в

³³ *Cantacuzenos*, I, p. 429. 17; *Бурмов*. Шишмановци, с. 52, бел. 337; ВИНН, VI, с. 338, бел. 225 (С. Ѓирковић и Б. Ферјанчић) се посочва, че на сръбска служба, немците се появяват едва при Стефан Душан.

³⁴ *Архиепископ Данило*. Животи краљева, с. 182: „и сьсыланиє имоушта междуо собою поьсьнєста два или три дьни; ожидаше бо господинь краљ сьвькоуплениа воиски своєне, нєкоторимь властєемь оуьсьнєвьшимь на работє юго”. *Cantacuzenos*, I, p. 429. 8-9: „ἐκεχειρίαν ἄγειν συνέθεντο ἐκείνην τὴν ἡμέραν ὡς μαχοόμενοι ἐς τὴν ὑστεραίαν”. Както се вижда от цитираният пасаж, преговорите се проточили два или три дена. По този въпрос вж. *Бурмов*. Шишмановци, с. 49; *Златарски*. Българо-сръбските отношения, цит. м.; *Коледаров*. Политическа география, II, цит. м.; *Историја српског народа*, I, цит. м. (С. Ѓирковић); *История*, I, с. 572 (Ив. Божилов); *Димитров*. Македония, цит. м. Местното предание (*Ангелов* и *Чолпанов*. Българска военна история, с. 136) разказва, че Дечански поискал да сключи примирие, след като при първия сблъсък между двете войски, станал в района на с. Копиловци, българите отблъснали сърбите. Според *А. Караиванов*. Цит. съч., с. 21 името на селото идва от това, че при битката между българи и сърби, първите трябвало да ловят копията („копиеловци”) на своите врагове и да ги носочват към тях.

сръбския лагер се появили очакваните подкрепления и още в същия ден (28 юли, събота) Дечански, поучен от първия сблъсък, неочаквано нападнал българите³⁵, разчитайки на изненадата³⁶. Една сръбска част, под командуването на краля, заела височината Спасовица³⁷, а друга, начело с младия крал Стефан Душан, се насочила по долината на р. Драговищица към с. Шишковци, където в местността Божурица (между с. Шишковци и височината Спасовица) се разиграло сражението³⁸. Тъкмо тази втора част от

³⁵ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 183: "... дъневи соуботѣ свитаюшти, и въсеи воисцѣ него приспѣвши къ ниемоу и въ нездапоу оубо тако рещи въ само полоудне соуботнааго дне оплъувъ се съ вой своими, и иде тыштѣно на рать". Срв. също и *Бурмов*. Шишмановци, с. 52; *Коледаров*. Политическа география, II, цит. м.; *История на България*, III, цит. м. (В. Гюзелев). Подробно за датата на битката вж. *ВИИНJ*, VI, с. 209, бел.109 (С. Ѓирковић и Б. Ферјанчић).

³⁶ *Cantacuzenos*, I, р. 429. 13-16. Срв. *Бурмов*. Шишмановци, цит. м.

³⁷ Височината Спасовица се намирала в ъгъла между р. Струма и притока J р. Саволшица. За нея вж. *Й. Иванов*. Старински църкви в югозападна България. – ИБАД, III, 1912-1913, с. 55; *Лекарски*. Велбъжд, с. 10 (недалеч от жп. спирка Шишковци, вдясно от жп. линията); *Миков* и *Орманджиев*. България, с. 27 (при вливането на р. Скакавица в р. Струма). Според Карловацкия летопис (*P. J. Šafařík*. *Исторія въ красцѣ о сръбскихъ царехъ*. – *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, Praha 1873, с. 61), тъкмо на височината Спасовица била разположена палатката (òýìòà) на Дечански и на това място, след битката, той издигнал черквата "Св. Възнесение" (светаго възнесенїа създати тоу иже и до нынѣ стоить). За черквата вж. *Иванов*. Северна Македония, 53-54; *Й. Иванов*. Старински църкви в Югозападна България. – ИБАД, III, 1912-1913, с. 56; *Лекарски*. Велбъжд, цит. м.; *ВИИНJ*, VI, 337, бел. 131 (С. Ѓирковић); *Н. Овчаров*. Свети Спас. – В: *Енциклопедичен речник Кюстендил*, с. 589 (при с. Николичевци).

³⁸ За мястото на битката вж. *Иванов*. Северна Македония, с. 51; *Лекарски*. Велбъжд, цит. м. (при Ръждавица, Шишковци, Николичевци и Стенско); *Ангелов* и *Чолпанов*. Българска военна история, цит. м. Според преданието местността получила името си от божурите, които разцѣфтели от кръвта на падналите в боя българи. Срв. и *ВИИНJ*, VI, с. 208, бел. 108 (С. Ѓирковић и Б. Ферјанчић). За самата битка вж. *Божилов*. Асеновци, I, № 26, с. 133, бел. 85 (извори и литература); *ВИИНJ*, VI, 207-213 (Н. Григора) и 335-340 (Йоан Кантакузин), коментар на С. Чиркович и Б. Ферянич. Вж. също Фиг. № 9 от Приложението.

сръбската войска, в която били западните наемници, нападнала изненаданите българи³⁹. Михаил III Шишман се опитал да построи за бой войските си, но сърбите го изпреварили и го победили напълно⁴⁰. Той самият бил тежко ранен, пленен и отведен в сръбския лагер, където починал от раните си или убит по нареждане на Стефан Душан⁴¹. По думите на сръбския житиеписец Данило II битката била толкова ожесточена и кръвопролитна, че р. Струма почервеняла от кръвта на убитите⁴². По-голямата част от българската войска била избита⁴³, а българският лагер бил разграбен⁴⁴.

На вторият ден (30 юли) след битката⁴⁵, според Даниловия продължител, сърбите се насочили през Конявска планина⁴⁶ към

³⁹ *Архиепископ Данило. Животи кралева*, 183-184; *Nic. Gregoras. I*, р. 455. 14-21; *Cantacuzenos, I*, р. 429. 13-18. Срв. и *Бурмов. Шишмановци*, цит. м.; *Коледаров. Политическа география*, II, цит. м.

⁴⁰ *Cantacuzenos, I*, р. 430. 18-23.

⁴¹ Въпросите свързани със смъртта на българския цар са разгледани подробно от *Бурмов. Шишмановци*, 54-55 (с посочените извори и литература) и *Божилков. Асеновци, I*, № 26, 126-127; *История, I*, с. 573.

⁴² *Архиепископ Данило. Животи кралева*, с. 186: „.... рекоу тои самои рѣцѣ глаголемои Струмѣ измѣнити се въсеи въ кръвь”. Най-много пострадали татарските и басарабски наемници: *Иречек. История*, с. 307; *Бурмов. Шишмановци*, с. 53.

⁴³ *Архиепископ Данило. Животи кралева*, 184-186; *Nic. Gregoras. I*, р. 455. 23-24; *Cantacuzenos, I*, р. 429. 23.

⁴⁴ *Архиепископ Данило. Животи кралева*, 187-188: „злато много и скиты царьскы и богатство неисутьно, коние же пркрасны сего царя вьлгарьскаго и силы гюе”. Срв. също *Cantacuzenos, I*, р. 430. 4-5. Пленените войници били обезоръжавани, ограбвани и след това освобождавани: *Cantacuzenos, I*, 429. 24 – 430. 2; *Архиепископ Данило. Животи кралева*, 185, 188-189. От онези българи, които се били пръснали да търсят храна, едни се спасили, други били хванати от сърбите и погубени: *Cantacuzenos, I*, 430. 5-9. По този въпрос вж. *Иречек. История*, цит. м.; *Трифонов. Деспот Иван Александър*, с. 84; *Бурмов. Шишмановци*, цит. м.

⁴⁵ 30 юли, понеделник: *Трифонов. Деспот Иван Александър*, цит. м.; *Бурмов. Шишмановци*, с. 51, бел. 328; *История на България, III*, цит. м. (В. Гюзелев).

българските предели, излизайки в местността Мрака⁴⁷, а след това превзели Извор⁴⁸. Както вече отбелязахме, тук пред Стефан Дечански се явили пратеници на Белаур и на останалите български боляри⁴⁹ и след преговори, които съдържат много неясни моменти, кралят приел направеното предложение за мир⁵⁰. Причината за това очевидно се крие в обстоятелството, че сърбите не са били готови за голямо настъпление дълбоко в българските земи, а закъснелите български войски, предвождани от Белаур и Йоан Александър, все пак представлявали значителна сила, която трудно

⁴⁶ Вероятно са следвали стария римски друм за Перник, който пресичал р. Струма между селата Копиловци и Дворище, откъдето по Конявска река и през седловината Превалец се стигало до с. Байкалско (Чоклева), а оттам по долината на р. Негомия до с. Извор в Мраката. За този път вж. *Иванов*. Северна Македония, с. 280; *Димов*. Конявска планина, 54-55. За село Байкалско, разположено по южните склонове на Ришкия и Димовгробския дял на Конявска планина, почти в средата: *Димов*. Конявска планина, с. 46. Вж. също Фиг. № 1 от Приложението.

⁴⁷ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, с. 193: „и иды съ вон своими и прииде на мѣсто глаголюмо Мракоу, кѣдето неговите воѣници „избившиимъ звѣрии различныхъ много множество“. Срв. *Баласчев*. Словенски надписи, с. 37; *Трифонов*. Деспот Иван Александър, с. 85; *Ангелов* и *Чолпанов*. Българска военна история, с. 136.

⁴⁸ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, цит. м.: “и оть тоудоу прѣдвигшоу се юмоу съ вон своими прииде въ прѣдѣль землѣ българскыѣ въ мѣсто рекомо Извори”. Според *Бурмов*. Шишмановци, цит. м. вероятно на 1 август. Срв. *Баласчев*. Словенски надписи, цит. м.; *Трифонов*. Деспот Иван Александър, с. 85; *Златарски*. Българо-сръбските отношения, цит. м.; *Коледаров*. Политическа география, II, с. 95; История на България, III, с. 333 (В. Гюзелев); *Ангелов* и *Чолпанов*. Българска военна история, цит. м.

⁴⁹ *Архиепископ Данило*. Животи кралева, цит. м.; *Трифонов*. Деспот Иван Александър, 86-87; *Иречек*. Историја, с. 267; *Иречек*. История, с. 307; *Бурмов*. Шишмановци, цит. м.; Историја српског народа, I, цит. м. (С. Ћирковић); История на България, III, цит. м. (В. Гюзелев); *Божилов*. Асеневци, I, № 27, с. 136; История, I, с. 574 (Ив. Божилов).

⁵⁰ *Иречек*. История, цит. м.; ВИНН, VI, 339, бел. 136 (С. Ћирковић); История, I, цит. м. (Ив. Божилов)

можела да бъде преодоляна⁵¹. Под натиска на Стефан Дечански, на българския трон бил възкачен Иван Стефан, син на Михаил III Шишман от първия му брак с Милутиновата дъщеря Ана⁵². В заключение нека видим какви са резултатите от Велбъждската битка. От една страна, тя „узаконила“ сръбската доминация в Македония и решила в полза на Сърбия изхода от съперничеството за политическата власт над нея. От друга, положила „крайъгълния камък“ и открила простор за развитието на активна сръбска експанзия през следващите десетилетия на юг, югоизток и запад⁵³.

Що се отнася до българо-сръбската граница в региона на Струма, тя претърпяла незначителна корекция⁵⁴. Вероятно тъкмо тогава областта Мрака (или по право част от нея) попаднала за известен период от време в сръбски ръце⁵⁵. При това положение границата е вървяла от Чемерник по долината на Треклянска река, след това минава през Мраката и нейните села, следвайки линията Пещера и Ореховския манастир „Св. Никола“ (в сръбски ръце) – Жаблян – Извор – Житуша – Жедна – Кондофрей, откъдето през

⁵¹ Трифонов. Деспот Иван Александър, 87-88 (кралят узнал, че само част от войската била разбита); Бурмов. Шишмановци, цит. м.; Коледаров. Политическа география, II, цит. м.; Божилов. Асеновци, I, № 27, с. 135; ; История на България, III, цит. м. (В. Гюзелев); Ангелов и Чолпанов. Българска военна история, цит. м.; История, I, цит. м. (Ив. Божилов).

⁵² Божилов. Асеновци, I, № 27, с. 135, № 29, с. 139, 141, бел. 10; ; История на България, III, цит. м. (В. Гюзелев); История, I, цит. м. (Ив. Божилов).

⁵³ Флоринский. Славяне и Византия, I, 57-58; Илјовски. Српска превласт во Македонија, с. 117; Г. Острогорски. История на византийската държава. С., 1996, с. 638; G. Soulis. The Serbs and Byzantium during the Reign of Tsar Stephen Dusan and his Successors. Washington DC, 1984, p. 2; Хр. Матанов. Югозападните български земи през XIV век. С., 1986, с. 12.

⁵⁴ Според В. Иванова (Ореховският манастир и неговите грамоти. – ИИД, 1931-32, кн. XI-XII, с. 90) границата останала непроменена, но тя отрича автентичността на сръбските грамоти за манастира „Св. Никола Ореховски“. Вж. също Фиг. № 2 от Приложението.

⁵⁵ Матанов. Югоападните български земи, цит. м.

Владимир и Долна Диканя, по горното течение на р. Арката, ще достигне до планината Верила.

ON THE BATTLE OF VELBUZD

Toma Tomov

The text is based on various sources ranging from the chronics to some old legends about the battle which have survived in the South western Bulgarian lands. On the basis of these sources and after a

critical analysis of historical literature the author concludes that the battle has "legalized" the Serbian dominance over Macedonia and has opened the gates for further Serbian expansion in Southern, East southern and Western direction. Regarding the Serbian-Bulgarian border it only has been slightly changed. Probably the district of Mraka has fallen in Serbian hands for a while. In this case the border has been set from Chemernik along the valley of Treklyanska river crossing the Mrakata district, following the line Peshtera and Monastery St. Nikola of Orehovo (in Serbian hands) – Zhablyan – Izvor – Zhitusha – Zhedna – Kondofrey, and then from Vladimir and Dolna Dikanya, following the upper course of river Arkata reaching the Verila mountain.